

Voorliggend tussenproduct is het derde tussenproduct van ontwikkelteam Burgerschap, opgesteld tijdens de derde ontwikkelsessie in oktober 2018. Het betreft de 'grote opdrachten' van het leergebied, de essentie. Op basis van deze grote opdrachten zal het team in de volgende stap de benodigde kennis en vaardigheden gaan benoemen (bouwstenen). Ontwikkelteam Burgerschap vraagt uw feedback op de grote opdrachten op www.curriculum.nu/feedback.

In dit tussenproduct vindt u:

- Een toelichting: van visie naar grote opdrachten.
- De bijgestelde grote opdrachten van het leergebied. Hier vraagt het team uw feedback op, zie daarvoor ook de bijgevoegde consultatievragen.
- De bijgestelde visie op het leergebied, deze ligt ten grondslag aan de grote opdrachten (bijlage 1)
- De bronnenlijst (bijlage 2)

De grote opdrachten zijn gebaseerd op de visie op het leergebied (opgesteld tijdens de eerste ontwikkelsessie en bijgesteld op basis van feedback) en vormen de basis voor de volgende stap: het benoemen van kennis en vaardigheden (bouwstenen).

Opnieuw feedback op de grote opdrachten?

In de vorige ontwikkelsessie is ook gewerkt aan de grote opdrachten. De teams hebben de eerste versie reeds ter consultatie voorgelegd. In deze derde ontwikkelsessie heeft het ontwikkelteam verder gewerkt aan de grote opdrachten. Op basis van de ontvangen feedback, maar ook, voor samenhang en eenduidigheid, in samenwerking met de teams van de andere acht leergebieden. De grote opdrachten zijn dus, ook als er al veel positieve feedback op is gekomen, aangescherpt en in samenhang aangepast. In deze fase vragen de teams daarom opnieuw feedback op de grote opdrachten.

Vervolg: consultatie tot 14 november

Geef uw feedback op www.curriculum.nu/feedback tot 14 november. Het ontwikkelteam zal uw feedback gebruiken om de grote opdrachten bij te stellen en uit te werken naar bouwstenen tijdens de volgende ontwikkelsessie in december. Uw feedback is zeer gewenst, alvast bedankt!

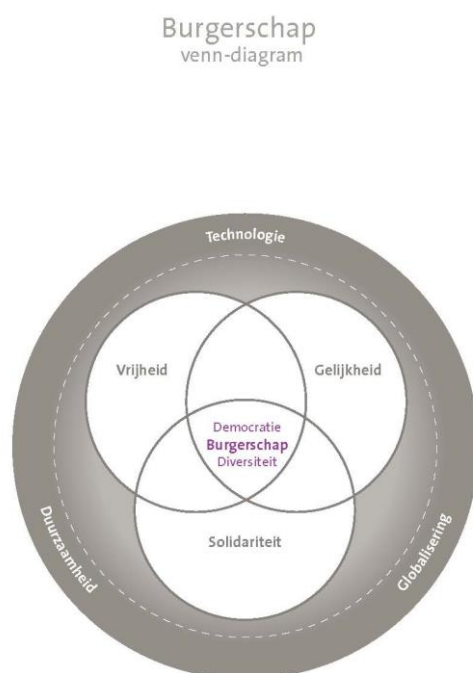
TOELICHTING: VAN VISIE NAAR GROTE OPDRACHTEN

Keuzes voor leergebieden, hun onderlinge relaties en samenhang met andere leergebieden

In de visie spreken wij over de klassieke drie-eenheid van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

Over de waarde van vrijheid en gelijkheid als grondslag voor ons samenleven is geen discussie. Over wat solidariteit is, en hoe die vorm te geven, bestaan daarentegen verschillende opvattingen in de politiek en samenleving. Daarmee leent het begrip zich enerzijds misschien minder goed voor een landelijk leerplan. Anderzijds drukt solidariteit voor ons het beste uit wat de Onderwijsraad benoemt als de (morele) verplichting tot de medemens. Voor kinderen betreft die –heel concreet- de mensen in hun directe omgeving, in de klas en op school. Of solidariteit daarnaast ook de mensen in het land, Europa, de wereld betreft, is een politiek of levensbeschouwelijk vraagstuk. Daar kun je in de klas over praten. Daarmee laat solidariteit ook ruimte aan de school om invulling te geven aan haar eigen identiteit of onderwijsvisie: zij kan kiezen voor specifieke opvattingen van solidariteit, van wat het betekent om verantwoordelijkheid te nemen of, zoals Biesta het zegt, op een volwassen manier in de wereld te willen zijn.

De waarden van vrijheid, gelijkheid en solidariteit vormen de basis van Burgerschap. In de uitwerking in Grote Opdrachten vormen deze waarden de basis voor de thema's democratie en diversiteit omschrijven de inhoudelijke kern van burgerschapsonderwijs. Grote maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken, zoals globalisering, duurzaamheid en innovatie hebben invloed op de manieren waarop mensen burger kunnen zijn, en zijn bovendien belangrijke contexten om burgerschap in te oefenen. Op grond hiervan zijn we gekomen tot een driedeling van thema's voor onze grote opdrachten: democratie, diversiteit en maatschappelijke ontwikkelingen. Zij zijn direct verbonden met vraagstukken van vrijheid, gelijkheid en solidariteit. De samenhang tussen de waarden en de thema's zijn samengebracht in onderstaande diagram.

Figuur 1: venn-diagram Burgerschap: waarden, kern en maatschappelijke ontwikkelingen

Democratie is een manier om vrijheid te organiseren; burgers zijn daarin gelijkwaardig, maar hebben ook verantwoordelijkheden tegenover medemens, overheid en omgeving. Diversiteit is gebaseerd op de vrijheid om een eigen identiteit te hebben en ontwikkelen, waarbij de gelijkheid tussen burgers en hun organisaties gegarandeerd is. In een pluriforme samenleving vraagt dat van die burgers dat zij de verantwoordelijkheid nemen om een balans te vinden tussen de eigen opvattingen en idealen, en meer collectieve belangen.

Onder het thema 'maatschappelijke ontwikkelingen' hebben wij een aantal bepalende ontwikkelingen in de samenleving bijeengebracht die van invloed zijn op burgerschap: innovatie, duurzaamheid en globalisering. De keuze hiervoor is gebaseerd op het interne document '*Mondiale thema's en samenhang*'.

Innovatie, duurzaamheid en globalisering zijn levensgrote, leergebiedoverstijgende thema's. Verschillende vakken en/of leergebieden dragen inhoud aan en omvatten vaardigheden die hiermee samenhangen. Specifiek voor burgerschap geldt dat ook deze drie thema's in een wederkerige verhouding staan tot vrijheid, gelijkheid en solidariteit. De genoemde ontwikkelingen beïnvloeden de vrijheid, gelijkheid en solidariteit van burgers; op dezelfde manier willen vrije, gelijke en solidaire burgers invloed uitoefenen op deze ontwikkelingen.

Samenhang

Na de vorige ronde is al vastgesteld dat meerdere vak- en leergebieden al dan niet expliciet al naar Burgerschap verwijzen. Omgekeerd bieden de grote opdrachten van Burgerschap veel aanknopingspunten voor andere vak- en leergebieden. Aan de thema's die Burgerschap aansnijdt kunnen zij niet alleen thematisch, maar ook heel concreet, in de vorm van inhoud en vaardigheden, hun deel bijdragen.

Tijdens de derde sessie is veel contact geweest met OT-leden van andere leergebieden. Dat heeft er concreet in geresulteerd dat de relevanties (niet de inhoud) van de grote opdrachten 2 en 8 van burgerschap voor een groot deel identiek zijn gemaakt met de grote opdracht 2 van Mens- en Maatschappij en grote opdracht 8 van Digitale Geletterdheid.

Naar de laatste stand van zaken lijkt er vanuit Burgerschap vooral veel overlap met Mens- en Maatschappij. Wij zien die vooral in die grote opdrachten MM 2, 4, 5, 6, 10, 11 en 12. Daarnaast zijn er aanknopingspunten voor Mens- en Natuur (m.n. rond de 'oefencontexten' innovatie en duurzaamheid), Kunst en Cultuur.

In de consultaties is herhaaldelijk naar voren gekomen dat taalvaardigheid (Nederlands, maar ook Engels, buur- en regiotalen) een plek zou moeten krijgen in de visie en grote opdrachten van Burgerschap. Na enig beraad hebben we besloten hiervoor in de GO geen specifieke plek in te ruimen: taalvaardigheid is doel van en voorwaarde voor vrijwel alle leren op school, ook dat van Burgerschap. In de grote opdrachten van Burgerschap wordt zij (impliciet) bij de (brede) vaardigheden zo vaak genoemd, dat dat niet veel zou bijdragen aan de inhoud van de grote opdrachten zelf.

GROTE OPDRACHTEN

Grote Opdracht 1

Titel: Democratie is van waarde

Relevantie: Een democratische rechtsstaat maakt een vrije, diverse samenleving mogelijk. Om te functioneren in een democratische rechtsstaat is het wezenlijk dat leerlingen kennis verwerven van en betekenis leren geven aan de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

Inhoud: Leerlingen groeien op in en door een democratische cultuur waarin zij vrij zijn om fundamenteel met elkaar van mening te verschillen. Zij leren vanuit democratische principes om te gaan met deze verschillen en met de wrijving die dit soms teweegbrengt.

Leerlingen leren van, door en over de basiswaarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtsstaat, zoals deze staan in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind. Ook leren zij van, door en over de rechten en plichten die hieruit voortvloeien.

Basiswaarden en ook grondrechten kunnen met elkaar botsen. De school biedt leerlingen handvatten in het omgaan met diverse opvattingen en met de overtuigingen en belangen waar die uit voortkomen. Zij leren betekenis te verlenen aan en te oefenen met die basiswaarden op verschillende schaalniveaus.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociaal-culturele vaardigheden

Grote Opdracht 2

Titel: Wie heeft het hier voor het zeggen !?

Relevantie: De democratische rechtsstaat is een manier om macht te verdelen, burgers een stem te geven en hen te beschermen tegen willekeur en machtsmisbruik. Leerlingen ontwikkelen inzicht in de wording en betekenis van de democratische rechtsstaat en in machtsvraagstukken. Dit is van belang om te kunnen participeren in de samenleving.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen leren over historische contexten waar democratie en rechtsstaat uit zijn voortgekomen. Ze leren dat er andere bestuursvormen waren, zijn, en denkbaar zijn en hoe de rechtsstaat zich daartoe verhoudt. Op verschillende schaalniveaus hebben leerlingen te maken met macht en gezag. Zij leren om te gaan met invloed en macht van anderen. Ze gaan hier geïnformeerd en beargumenteerd over met elkaar in dialoog. Leerlingen zijn op de hoogte van maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen een rol spelen en kunnen deze analyseren.

Brede vaardigheden:

- Communiceren
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Zelfregulering

Grote Opdracht 3

Titel: Democratie moet je doen!

Relevantie: Om een democratische cultuur te onderhouden zijn burgers nodig die actief meedoen en rekening houden met anderen. Leerlingen zijn burgers in wording, maar ook burgers nu: ze verkennen en oefenen met hun rol als deelnemer van de democratische samenleving, binnen de veiligheid van de eigen klas en school en waar mogelijk daarbuiten. Ze doen dit in een sociale context van medeleerlingen en volwassenen op school.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen leren respectvol om te gaan met meningsverschillen en tegengestelde opvattingen, onder andere bij besluitvormingsprocessen. Daarbij gaat het er niet alleen om wat je zegt, maar ook om hoe je het zegt, en dat je actief kunt luisteren.

Op school krijgen leerlingen mogelijkheden om actief mee te denken over en te participeren in besluitvorming ten aanzien van (actuele) maatschappelijke kwesties op verschillende schaalniveaus en na te denken over mogelijkheden om hierop te handelen. Daarbij krijgen de mogelijkheid om vaardigheden op het gebied van burgerschap te ontwikkelen op het niveau van de klas, de school en de (directe) omgeving in betekenisvolle contexten.

Brede vaardigheden:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen

Grote Opdracht 4

Titel: Identiteiten zijn in ontwikkeling

Relevantie: Identiteiten zijn gelaagd en omvatten verschillende aspecten zoals gender en status, sociale, culturele en levensbeschouwelijke oriëntaties, en worden gevormd binnen economische, lokale, nationale en internationale kaders. Het is belangrijk dat leerlingen zich bewust worden van hun identiteit, waar de verschillende aspecten van die identiteit uit voortkomen en hoe het geheel aan verandering onderhevig is.

Inhoud van de opdracht: Op school en in de ontmoeting met de ander oefenen leerlingen met verschillende rollen of identiteitsposities. Leerlingen leren te luisteren naar elkaar en ervaren de overeenkomsten met anderen. De leerlingen leren omgaan met verschillen in en spanningen tussen en binnen identiteiten.

Leerlingen ontwikkelen zich tot volwassen deelnemers aan de samenleving; zij reflecteren op die ontwikkeling en toetsen hun gevoelens, overtuigingen en idealen aan die van anderen en van de samenleving.

Brede vaardigheden:

- Communiceren
- Kritisch denken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

Grote Opdracht 5

Titel: Iedereen is anders maar gelijkwaardig

Relevantie: In een democratische samenleving is iedereen gelijkwaardig. Dit vormt de grondslag voor een pluriforme samenleving waarin mensen met verschillende sociale, economische, levensbeschouwelijke en culturele achtergronden, fysieke en mentale mogelijkheden en politieke- en seksuele oriëntaties gelijkwaardig kunnen samenleven.

Inhoud van de opdracht: Het onderwijs biedt kennis over verschillende achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties. Daarbij is er ruimte voor leerlingen om in gesprek te gaan over verschillen en overeenkomsten. De gelijkwaardigheid van mensen, zoals vastgelegd in artikel 1 van de grondwet biedt hiervoor het kader.

Scholen zijn zelf meer of minder divers. Uitgaande van hun leerlingpopulatie geven scholen vorm aan de school als oefenplaats voor het omgaan met diversiteit en betrekken daar mogelijk de omgeving bij.

Leerlingen leren over en ontmoeten mensen met een andere achtergrond, mogelijkheden en/of oriëntatie dan hen vertrouwd is. Dit biedt mogelijkheden om het empathisch vermogen te ontwikkelen en een verantwoordelijke omgang met diversiteit te versterken.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociale culturele vaardigheden

Grote opdracht 6

Titel: Samenleven is een werkwoord

Relevantie: Hoewel iedereen in onze samenleving gelijke rechten heeft, zijn de kansen niet gelijk verdeeld. Dit besef roept de vraag op hoe iedereen een volwaardige deelnemer aan de samenleving kan zijn. Leerlingen worden zich bewust van de rol die zij kunnen vervullen in het bevorderen van rechtvaardigheid en inclusie, passende bij hun situatie en mogelijkheden.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen ontwikkelen zich tot actieve burgers die verantwoordelijkheid nemen voor hun sociale omgeving. Zij leren op te (willen) komen voor anderen, en na te denken over economische, ethische en politieke vraagstukken en de keuzes die daarmee samenhangen.

Ook op school worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als ongelijkheid, discriminatie, in- en uitsluiting. De school maakt dit soort vraagstukken en verschillen bespreekbaar en leert leerlingen dat zij op kunnen komen voor de rechten van de mens en het kind en bij kunnen dragen aan inclusie en rechtvaardigheid, en op welke manieren.

Brede vaardigheden:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Kritisch denken
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Ondernemend denken en handelen

Grote opdracht 7

Titel: Innovatie vraagt om reflectie.

Relevantie: Innovatie heeft invloed op ons leven, op de samenleving en op onze leefomgeving. Innovaties bieden ons mogelijkheden maar stellen ons ook voor uitdagingen. Zo kunnen technologische ontwikkelingen vooruitlopen op wetgeving en discussies oproepen over ethische aspecten van hun toepassingen. Wat mogelijk is, is niet altijd in iedere situatie of niet voor iedereen wenselijk.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen worden zich bewust van en leren actief omgaan met de invloed van innovaties in hun leven en dat van anderen, en met de verantwoordelijkheden die hiermee verbonden zijn. Zij vergaren kennis van relevante ontwikkelingen, toen, nu en straks. Zij zijn zich bewust van de invloed van technologie op politiek en samenleving (en andersom) en van de (ongelijke) toegang tot informatie, kennis en technologie in Nederland en in de wereld.

Hiervoor is het van belang dat leerlingen met elkaar in dialoog gaan, zich oriënteren op andere perspectieven, elkaars perspectieven en motieven bevragen naar achterliggende waarden, analyseren waarom iets als waar of goed wordt beschouwd en een mening leren vormen.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociaal culturele vaardigheden
- Ondernemend denken en handelen
- Zelfregulering

Grote Opdracht 8

Titel: De digitale maatschappij, dat ben jij

Relevantie: Actief participeren, respectvol met elkaar omgaan en tolerantie zijn thema's die belangrijk zijn voor het functioneren van een democratische samenleving. Digitale technologie en multimediale informatie spelen hierbij een steeds grotere rol. Volwaardig deelnemen aan de samenleving vereist digitale geletterdheid, die mee blijft groeien met de rol van digitale technologie in de samenleving.

De burger in de digitale maatschappij moet digitaal geletterd zijn om als (zelf)verantwoordelijk burger aan de samenleving deel te nemen. Digitale technologie stelt de burger in staat om directer en gemakkelijker invloed uit te oefenen op de democratie en de maatschappij. Hiervoor is mediawijsheid vereist: de burger in de digitale samenleving is zich bewust van zijn mogelijkheden, vormt hier een kritisch oordeel over en kiest voor een actieve houding. Zoals in elke maatschappij horen er rechten en plichten bij digitaal burgerschap. Het is van belang hier verantwoordelijk mee om te gaan. Er zijn waardevolle omgangsregels, waarvan het zelfsprekend moet zijn om ze na te leven.

Inhoud van de opdracht: Media spelen van oudsher een belangrijke rol in het sociale en politieke leven. Door de nieuwe mogelijkheden lezen, luisteren en kijken mensen niet alleen, maar schrijven en maken zij veel vaker dan in het recente verleden zelf media-inhouden. Dat biedt hen andere mogelijkheden en levert andere verantwoordelijkheden op. Daarom leren leerlingen kritisch te zijn bij het lezen en bekijken van diverse informatiebronnen, en bewust om te gaan met het maken ervan.

Digitaal burgerschap is ook: meedenken en meepraten over de effecten van de onlinewereld, inclusief die op hun identiteit, op hun persoonlijke (online) leven en op de publieke sfeer. Dit vergt van leerlingen dat ze kritisch en creatief leren denken over media-inhouden en -processen en daar ook naar handelen.

Brede vaardigheden:

- Zelfregulering
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan
- Communiceren
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden

Grote Opdracht 9

Titel: Iedereen is wereldburger

Relevantie: Op Europees en op mondiaal niveau zijn mensen en gebieden steeds meer met elkaar vervlochten en van elkaar afhankelijk geworden, onder andere op sociaal, cultureel, economisch en politiek vlak. Globalisering is een veelomvattend en veelvormig proces met uitwerkingen daarop en voltrekt zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de kaders van de democratie. Globalisering heeft effect op de mogelijkheden van leerlingen om invloed te uit te oefenen op de omgeving.

Inhoud van de opdracht: De school geeft leerlingen inzicht in globalisering, waarbij bijzondere aandacht is voor verdelingsvraagstukken in de wereld. De school biedt de leerling inzicht in deze thematiek en rust de leerling toe om hiervan de betekenis te zien voor eigen leven en leefomgeving, nu en straks.

Zij worden zich bewust van de invloed van globalisering op hun eigen omgeving en op de leefomgeving van anderen in de wereld. De leerlingen onderzoeken de (on)mogelijkheden om hierop als burger invloed uit te oefenen. Leerlingen leren reflecteren op rollen die zij innemen, op de keuzes die zij en anderen in een globale wereld wel of niet hebben en op de identiteiten die zij en anderen kunnen ontwikkelen.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Oriëntatie op jezelf, studie en loopbaan

Grote Opdracht 10

Titel: Verantwoordelijk voor je leefomgeving

Relevantie: Door een samenspel van menselijke en natuurlijke krachten verandert de leefomgeving van leerlingen. Daarbij spelen op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende waarden en belangen ('people, planet, prosperity'). Deze spanningen uiten zich in het maatschappelijk, politiek en economisch speelveld waar de leerling mee te maken kan krijgen.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen leren omgaan met en nadenken over de spanningen die spelen tussen verschillende waarden en belangen ('people, planet, prosperity') en de gevolgen daarvan voor de leefomgeving. Zij onderzoeken hun eigen keuzes en opvattingen en die van anderen over hoe met de leefomgeving om te gaan en wat hierin ethisch verantwoord en duurzame keuzes zijn. Leerlingen leren verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag en zijn zich bewust van het effect hiervan op de leefomgeving.

Brede vaardigheden:

- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- kritisch denken
- communiceren
- ondernemend denken en handelen

CONSULTATIEVRAGEN

Ontwikkelteam Burgerschap vraagt uw feedback op de grote opdrachten. In de periode tot 14 november 2018 kunt u uw feedback geven via www.curriculum.nu/feedback. Het ontwikkelteam zal uw feedback gebruiken om de grote opdrachten bij te stellen en uit te werken naar bouwstenen tijdens de volgende ontwikkelsessie in december. Uw feedback is zeer gewenst, alvast bedankt!

Onderstaand vindt u de consultatievragen:

1. Voor de grote opdrachten is een tekst en een model (diagram) ingevoegd. Met deze tekst en met dit model lichten we de keuze voor de onderliggende thema's democratie, diversiteit en maatschappelijke ontwikkelingen toe. Deze drie thema's vormen het kader voor de tien grote opdrachten. Biedt deze tekst een voldoende onderbouwing voor de keuze voor de thema's en de grote opdrachten? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.
2. In welke mate kunt u zich vinden in het benoemen van vrijheid, gelijkheid/gelijkwaardigheid en solidariteit als basiswaarden voor burgerschapsonderwijs? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef eventueel aan welke waarde ontbreekt of overbodig is of gewijzigd zou moeten worden.
3. In welke mate kunt u zich vinden in het benoemen van democratie en diversiteit als de inhoudelijke kern van waar het bij burgerschapsonderwijs om draait? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef eventueel aan welke inhoudelijke kern ontbreekt of overbodig is of gewijzigd zou moeten worden.
4. In welke mate laten de Grote Opdrachten als kern voldoende ruimte aan wat u in de vrije ruimte, op basis van schoolidentiteit- of visie, aan burgerschap doet of wilt doen op school? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef daarbij wat u als te beperkend/verruimend ervaart.
5. In welke mate bieden de grote opdrachten voldoende aanknopingspunten om een geïntegreerd onderdeel te kunnen zijn/worden van álle vakken en leergebieden/de school als geheel? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.
6. Grote Opdracht 2 (Wie heeft het hier voor het zeggen!?) komt in een vergelijkbare vorm ook voor in het leergebied MM (eveneens: GO2). Geeft de Grote Opdracht de kern van het thema voldoende weer en wordt de samenhang tussen de leergebieden duidelijk? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.

7. Grote Opdracht 7 (Innovatie vraagt om reflectie) komt in een vergelijkbare vorm ook voor in het leergebied Mens en Maatschappij (Grote Opdracht 12). Geeft de Grote Opdracht de kern van het thema voldoende weer en wordt de samenhang tussen de leergebieden duidelijk? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.
8. Grote Opdracht 8 (De digitale maatschappij, dat ben jij) komt in een vergelijkbare vorm ook voor in het leergebied Digitale Geletterdheid (Grote Opdracht 4) alsmede in het leergebied Mens en Maatschappij (Grote Opdracht 4). Geeft de Grote Opdracht de kern van het thema voldoende weer en wordt de samenhang tussen de leergebieden duidelijk? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.
9. Grote Opdracht 9 (Iedereen is wereldburger) komt in een vergelijkbare vorm ook voor bij het leergebied Mens en Maatschappij (Grote Opdracht 11). Geeft de Grote Opdracht de kern van het thema voldoende weer en wordt de samenhang tussen de leergebieden duidelijk? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.
10. Grote Opdracht 10 (Verantwoordelijk voor je leefomgeving) komt in een vergelijkbare vorm ook voor bij het leergebied Mens en Maatschappij (Grote Opdracht 10). Geeft de Grote Opdracht de kern van het thema voldoende weer en wordt de samenhang tussen de leergebieden duidelijk? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.

BIJLAGE 1: BIJGESTELDE VISIE OP HET LEERGEBIED BURGERSCHAP

Kader

Deze visie beschrijft de kern van burgerschapsonderwijs. Zij gaat daarbij uit van de definitie van de Onderwijsraad (2012): "Jongeren leren vanuit eigen idealen, waarden en normen te functioneren in een pluriforme, democratische samenleving en ontwikkelen het vermogen om aan deze samenleving een bijdrage te willen leveren"

Burgerschapskennis en -vaardigheden doen leerlingen op in de hele school, in de context van alle vakken. Meer in het bijzonder worden burgerschapsvaardigheden geoefend bij het bestuderen van en omgaan met maatschappelijke vraagstukken, zoals globalisering, duurzaamheid en technologie waaronder media.

Het is gebruikelijk de doelen van onderwijs te formuleren als kwalificatie, socialisatie en identiteitsontwikkeling. Burgerschap draagt bij aan al deze hoofdoelen. Daarbij lijkt het zwaartepunt op socialisatie te liggen, dat wil zeggen, op de ontwikkeling van leerlingen tot volwaardige deelnemers aan de samenleving. Leerlingen ontwikkelen de competenties die hen in staat stellen om actief mee te doen aan (school)gemeenschap en samenleving. Aansluiting op verschillende vormen van vervolgonderwijs of de arbeidsmarkt is daarbij eveneens een belangrijk aandachtspunt.

Ook identiteitsontwikkeling en het gericht reflecteren op identiteiten is essentieel voor burgerschap. Om betekenis te geven aan de wereld om hen heen en aan hun eigen rol daarin, moeten leerlingen zich bewust worden van wie ze zijn of willen worden en hoe ze zich tot een ander verhouden.

Voor burgerschap is het tenslotte belangrijk dat leerlingen kennis hebben van en inzicht krijgen in onze pluriforme samenleving en de werking en waarden van onze democratische rechtsstaat.

Inhouden

Leerlingen maken deel uit van de samenleving. Ze zijn burgers, met gedrag, rollen, rechten en verantwoordelijkheden die passen bij hun leeftijd en hun ontwikkelingsniveau. Burgerschapsonderwijs streeft ernaar bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling tot actieve, betrokken, nieuwsgierige en kritische burgers. Het reikt hen daartoe kennis en vaardigheden aan, stimuleert het vormen van een democratische houding en draagt gericht bij aan hun maatschappelijke en persoonlijke vorming. Ze ontwikkelen een humane en vreedzame houding ten opzichte van anderen en de wereld om hen heen. In de school zijn democratische waarden en rechten zoals opgenomen in de grondwet, verdragen binnen de Europese Unie, de universele verklaring van de rechten van de mens (UVRM) en het VN-verdrag van de rechten van het kind (IVRK) uitgangspunt voor al het handelen. Om op een actieve manier bekend te raken met hun rechten en die van anderen hebben leerlingen de vrijheid en de ruimte nodig om binnen de veilige muren van de school te oefenen – ook met opvattingen die buiten deze kaders vallen en die tot waardenbotsingen kunnen leiden. De school wijst hen daarbij op (mogelijke) verschillen tussen algemeen geldende normen en individuele opvattingen. De school biedt leerlingen handvatten om te leren omgaan met verschil van inzicht en met de overtuigingen en belangen waar die uit voortkomen.

Leerlingen leren over democratie en rechtsstaat en de historische contexten waar deze uit zijn voortgekomen. Ze leren dat er andere bestuursvormen waren, zijn en denkbaar zijn, en hoe deze zich tot de rechtsstaat verhouden. Zij hebben kennis van mensen- en kinderrechten.

Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen uit om verbindingen te leggen tussen hun eigen leefwerelden en grotere maatschappelijke vraagstukken, zoals globalisering, duurzaamheid en technologie. In dat verband leren leerlingen kritisch na te denken en gericht te reflecteren op deze complexe, ook ethisch geladen vragen. Het verkennen van handelingsperspectieven passende bij leeftijd en ontwikkelingsfase geeft inhoud aan de actieve houding. Zij leren actief in gesprek te gaan met anderen en leren zo elkaars perspectieven kritisch te bevragen. Op die manier ontwikkelen zij hun eigen opvattingen.

De school is een samenleving, en tot op zekere hoogte een democratie in het klein. Zij biedt leerlingen relevante leerervaringen en betreft daar de omgeving bij. Binnen de schoolcontext en in de schoolomgeving brengen leerlingen hun burgerschap in praktijk, oefenen zij medezeggenschap en ontwikkelen zij de sociale en democratische vaardigheden die zij daarbij nodig hebben. Zij leren om te gaan met gezag en macht, met invloed en regels, en leren deze kritisch te analyseren. Leerlingen worden zich niet alleen bewust van de rechten, maar ook van de plichten die bij actief burgerschap horen.

Omgaan met diversiteit en het streven naar sociale cohesie zijn doelen van het onderwijs. Leerlingen leven in een pluriforme samenleving, waarin mensen met verschillende sociaal-economische posities, levensbeschouwelijke - en culturele achtergronden en politieke en seksuele oriëntaties leven en samenleven. Scholen zijn zelf meer of minder divers. Uitgaande van leerlingpopulatie en schoolcontext geven zij vorm aan de school als oefenplaats voor democratie en diversiteit, en betrekken daar mogelijk ook de omgeving bij.

Burgerschapsvorming is op te vatten als een oefenen van en daardoor ontwikkelen van sociale taken en rollen. Belangrijk daarbij is de ontmoeting met de ander en met andere opvattingen en levenswijzen. De school maakt ruimte voor de ervaring dat niet iedereen het met elkaar eens is of hoeft te zijn, en dat hierdoor wrijving kan ontstaan. Ook de ervaring dat we uiteindelijk veel gemeenschappelijk hebben zoals dezelfde basisbehoeften en fundamentele rechten hoort daarbij.

Behalve op het niveau van de klas en de school ontwikkelen leerlingen zich op andere schaalniveaus als burger: lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal. Ze leren over overeenkomsten en verschillen tussen mensen, landen, culturen, godsdiensten, levensovertuigingen en politieke stromingen. Deze kennis biedt een basis voor een klimaat waarin leerlingen leren elkaar en anderen te begrijpen, te waarderen en te respecteren. Daarbij leren ze ook zich te verplaatsen in elkaars en andermans perspectieven.

Samenhang

Burgerschapsonderwijs is, als gezegd, een opdracht aan de hele school en haar partners. Iedereen in de school heeft de taak om de basiswaarden en principes van de democratische rechtsstaat uit te dragen en voor te leven. Die basiswaarden zijn terug te voeren op de klassieke drie-eenheid: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Iedere school zet op grond van haar eigen visie of overtuiging andere accenten bij het uitdragen van deze waarden.

Het belang van het leergebied burgerschap als toevoeging aan het bestaande curriculum is maar heel beperkt het vastleggen van additionele kennis. Wel worden bepaalde kennis en vaardigheden die nu in andere leerdomeinen aan bod komen expliciet als burgerschapsvormend geormerkt.

Kenmerkend voor burgerschapsonderwijs is vooral dat de school fungeert als een oefenplaats. Leerlingen krijgen ruimte om te werken aan vaardigheden zoals communiceren, samenwerken en deelnemen aan besluitvormingsprocessen; het onderzoeken en zelf formuleren van opvattingen en houdingen en het reflecteren daarop; kritisch en creatief denken, het ontwikkelen van empathische vermogens en redeneren en argumenteren. Scholen en leraren zijn zich bewust van hun taak en rol inzake burgerschap en maken ervaringen mogelijk die daar vorm en richting aan geven.

BIJLAGE 2: BRONNENLIJST

- Biesta, G.J.J. (2016). Een vakdidactisch perspectief op democratisch burgerschap. Voorwoord bij de speciale uitgave 'Hoe geef je les in kritisch burgerschap'? *Didactief* 46 (4), 3 (december 2017)
- Biesta, G.J.J. (2017). 'Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn niet zomaar aantal waarden'. <https://nivoz.nl/nl/>. Geraadpleegd op 31 mei 2018.
- Biesta, G. (2018). *Tijd voor pedagogiek; Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Bron, J., & van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie: Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO.
- Council of Europe (2018) *Reference framework of competencies for democratic culture. Vol 1: context, concepts and model*. Straatsburg: Council of Europe.
- De Groot, J. (2018). *Visie VSNU op aansluiting wetenschappelijk onderwijs op curriculum.nu*. Den Haag: VSNU, vereniging van universiteiten.
- Eidhof, B., Kruijer, A.J. (2016). *Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs*. Instituut voor publieke waarden.
- Erfgoededucatie. (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*.
- Gielen, A. (2018). *Brief van het Landelijk Actie Komitee Scholieren*. LAKS.
- Greven, J., & Van Oorschot, F. (2008). *UNESCO-schoolprofiel en de kerndoelen*. Enschede: SLO, Stichting leerplanontwikkeling.
- International Civics and Citizenship education study. *International Civics and Citizenship education study 2016 Nederland*. ICCS/IEA. Geraadpleegd: 1-10-2018. <http://www.iccs-nederland.nl/>
- KNAG. (2017). *Visie op het aardrijkskundeonderwijs voor het primair en voortgezet onderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- Landelijk Expertise Centrum Speciaal Onderwijs. *Boekenlegger SO & VSO*.
- MBO-raad. (2018). *Deelname mbo aan curriculum.nu*.
- Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2006). *Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Amsterdam: Kohnstamm
- NJI. (2017). *Interventie: De Vreedzame School*. Nederlands Jeugd Instituut.
- NVLM. (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap*. Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer.
- OCW. (2018). *Verduidelijking burgerschapsopdracht in de wet*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Den Haag: Ocw.
- Onderwijsraad (2018). *Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Ontario Ministry of Education. (2013). *The Ontario Curriculum: Social Studies Grades 1 to 6, History and Geography Grades 7 and 8*. Toronto: Ontario Ministry of Education. Retrieved januari 2018 from www.ontario.ca/edu
- Stichting platform vmbo. (2018). *Theoretische Leerweg: Het vmbo en zijn leerlingen*. Utrecht: Stichting Platform vmbo.
- Rombout, F. (2018). *Visie op filosofie & onderwijs*. Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs.
- Rutgers Stichting. (2018). *Visie Rutgers Stichting*. Utrecht: Rutgers stichting.
- SLO. (2018a). *Over kerndoelen en eindtermen*. Enschede: SLO, Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling.
- SLO. (2018b). *Startnotitie Burgerschap: Meewerken aan het onderwijs van morgen*. Enschede: SLO, Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling.
- Stolk, V., Veugelers, W. & Bron, J. (2015). *Op zoek naar gedeelde waarden*. Enschede: SLO

- Thijs, A., Van der Velde, J., Meershoek, S., Van Dieren, S., & Arkesteijn, E. (2011). *Kwaliteitskader UNESCO-schoolprofiel*. Enschede: SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling).
- Uittreksel herijkte Kennisbasis PABO's. (2018).
- Van den Bemd, M., & Leonhard, T. (2018). *Visie op LoopbaanOntwikkeling en -Begeleiding (LOB)*. Breda: VvSL & NVS-NVL.
- Kooij, C. van der, & Van der Schans, T. (2018). *Bij de Tijd 3, Geschiedenisonderwijs voor de toekomst*. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).
- Van der Ploeg, P. (2015). Burgerschapsvorming anders: een pleidooi voor zakelijk onderwijs. *Pedagogiek*, 35.
- Dijk, G., van, Van Graft, M., 't Hart, J., Slangen, L., Sijbers, J., & De Vries, M. (2017). *Technologie in de leergebieden*. Den Haag: Curriculum.nu.
- VCN. (2017a). Kernboodschap VCN: Klassieken verbinden moderne samenleving. Vereniging Classici Nederland.
- VCN. (2017b). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*. Vereniging Classici Nederland.
- VECON. (2018). *Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. Vereniging van leraren in de economische/maatschappelijke vakken.
- Vereniging Hogescholen. (2018). *Input van het hbo voor de ontwikkelteams curriculum.nu*. Den Haag.
- Vlaamse Regering. (2018). *Voorontwerp van decreet betreffende de onderwijsdoelen voor de eerste graad van het secundair onderwijs*. Geraadpleegd 1-10-2018 <https://www.onderwijsdoelen.be/>
- WRR (2003) *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Den Haag: WRR